

Даніл'ян Олег Геннадійович – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, історіософія, сучасна політична культура.

СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Проблема соціального процесу знаходиться в центрі уваги більшості видатних філософів, соціологів, починаючи з О. Конта. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності та соціальної динаміки. Соціальна статика, на його думку, відбиває умови та закони функціонування суспільної системи. А соціальна динаміка описує закони розвитку та зміни соціальних систем.

Услід за Контом практично всі вчені стали так або інакше пов'язувати соціальні зміни з поняттям соціальних процесів, які зачіпають структуру соціальної системи та її елементи, тобто соціальні спільності, групи і т.ін. Було встановлено, що в результаті дії різних рушійних сил, які можуть бути репрезентовані як суб'єктами суспільства, так і процесами та явищами, структура соціальної системи (починаючи від групи та закінчуючи суспільством у цілому) перетворюється, виникають її нові соціальні характеристики і нові соціальні взаємодії.

Уточнюючи поняття соціальної зміни, А. Босков визначає його як “доступний розумінню процес, при якому ми можемо виявити значну зміну в структурі і функціонуванні детермінованих соціальних систем”. Соціальна динаміка, на думку А. Боскова, є культурно нейтральним поняттям. А ось поняття соціальний розвиток, соціальний процес, соціальна еволюція він зараховує до бажаних або неминучих напрямків, в яких відбуваються зміни.

Фактично ж соціальну зміну А. Босков подає у вигляді колективних відхилень (девіацій) від встановлених типів [1, с. 301-305].

Розумінню сутності соціальних процесів у перехідний період розвитку соціальних систем у філософській традиції найбільш близьке поняття кризи. Згідно з класичним визначенням У. Томаса [2, р.16], криза - це порушення звичайного соціального порядку, що внаслідок втрати адекватного контролю не може забезпечити задоволення потреб. Для відновлення контролю під час кризи виникає нова поведінка або така, що відхиляється. За зауваженням О. Богданова [3, с.209], “суспільні науки позначають тим самим словом не тільки моменти переворотів і глибоких реформ, але також взагалі періоди гострих соціальних хвороб: кризи надвиробництва, дорожнеча, загострення класової боротьби і т. п.”, а автори енциклопедичного словника під кризою розуміють “різкий, крутий злам у чому-небудь, важкий перехідний стан” [4, с.653]. Початок кризи - явне порушення гармонії (рівноваги, стабільності) елементів соціальної системи, поглиблення дезінтеграції суспільства; другий етап - гострий конфлікт, зіткнення між суб'єктами, що протиборствують; третій етап - розв'язання конфлікту, вихід із кризи.

Значний внесок у дослідження соціальних процесів зробив Т. Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, він виходить із того, що суспільство, як система, має стійкість і здатність до самовідтворення, що виявляються в сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо спостерігається момент, коли в результаті будь-яких чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (відбувається зростання впливу будь-якої групи, формується новий склад державних органів і т. п.), то цей вид зміни він називає зміною рівноваги. Його характерною рисою є те, що соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються незмінними і завдяки цьому швидко відновлюють

втрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в собі нові утворення, залишаючись в цілому незмінною.

Другий вид зміни, за Т.Парсонсом - зміна структури, яку він розуміє як ситуацію, при якій тиск на систему зсередини або ззовні стає настільки сильним, що вона виявляється неспроможною відновити втрачену рівновагу. У цьому випадку для збереження цілісності суспільства, підвищення його адаптивної спроможності відбувається трансформація його найважливіших структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми - економічна, політична, система цінностей і т.ін. Отже, за Парсонсом, зміни соціальних систем бувають двоякого виду: 1) ті, що не призводять до структурних перетворень; 2) ті, що призводять до структурних перетворень [5, р.47-52].

Такі погляди філософів, соціологів періоду модерну на проблему соціальних процесів у суспільстві. І хоча сьогодні класичний період характеризується як ортодоксальний консенсус, який складається із синтезу концепцій соціологізму, історизму, об'єктивізму і в якому більшість дослідницьких підходів базувалося на переконанні, що закони соціального світу аналогічні законам природи, що суспільство (об'єкт) домінує над суб'єктом (індивідуальністю) [6, с.7-8], багато ідей, висунутих у цей період, тією чи іншою мірою знайшли своє відображення в сучасних концепціях соціальних процесів.

Поява концепцій самоорганізації соціальних систем дозволили уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто “класичної” соціально-філософської думки. Зокрема, в літературі постмодерну формується уявлення про те, що соціальна система в реальному історичному процесі призводить до упорядкованості структур соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації - через перехідні стани

суспільства, що характеризуються неупорядкованістю, розбалансування сфер їхніх взаємодій. Перш ніж прийти до рівноважного стану, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів структурно перебудовується, вибираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для систем, які самоорганізуються, до яких належить суспільство. Водночас підкреслюється активний, рефлексивний характер дії соціальних суб'єктів, що становить крок порівняно з періодом модерну, згідно з яким соціальна поведінка розглядалася як результат дії сил, які людина не контролює і не розуміє, а якщо й розуміє, то цей вплив ззовні виступає як “усвідомлена необхідність”.

До найважливіших категорій концепції самоорганізації соціальних систем, що розкривають сутність соціальних процесів у перехідний період, належать: дисипативна структура, хаос, нестійкість, атрактори, біфуркація і ряд інших.

Своє розуміння феномену самоорганізації основоположники синергетики Г. Хакен та І. Пригожин пов'язують насамперед з поняттям дисипативна структура, під якою вони розуміють структуру, що спонтанно виникає у відкритих нерівноважних системах. Порядок виникнення дисипативних структур у книзі І. Пригожина та І. Стенгерс “Порядок із хаосу” [7] пояснюється таким чином. Доки система знаходиться у стані термодинамічної рівноваги, її елементи ведуть себе незалежно один від одного, немовби у стані гіпнотичного сну. Через таку незалежність до утворення упорядкованих структур такі елементи не здатні. Але якщо ця система під впливом енергетичних взаємодій з довкіллям переходить у нерівноважний “збуджений” стан, ситуація змінюється. Елементи такої системи “прокидаються від сну” і починають діяти узгоджено. Між ними виникають кореляція, когерентна взаємодія. В результаті виникає те, що І. Пригожин називає дисипативною структурою. Після свого виникнення така структура не втрачає резонансного

збудження, яке її і спричиняє. Важливою властивістю такої структури є підвищена її “чутливість” до впливів зовнішнього середовища, які виявляються для цієї структури фактором генерації і фактором відбору різноманітних структурних конфігурацій. Матеріальні (у т. ч. і соціальні) системи за цих умов включаються в процес структурогенезу або самоорганізації.

Важливим моментом для розуміння процесу структурогенезу соціальних систем є співвідношення двох протилежних початків: самоорганізуючого, відтворюючого початку, який нарощує неоднорідність у соціальному середовищі, структурує її, і дисипативного, розсіювального початку, який розмиває неоднорідність, прагне перетворити соціальне середовище на “атомізовану масу”, що не має структурних зв'язків. Якщо розсіювальний, дисипативний початок у середовищі переважає, то процес структурогенезу початися не може. Але і без процесу дисипації структурогенез неможливий. Образно, але в той же час і глибоко характеризують роль дисипації як фактору “виїдання зайвого” Є. Князева і С. Курдюмов: “Дисипація в середовищі з нелінійними джерелами відіграє роль різця, яким скульптор поступово, але цілеспрямовано відсікає все зайве від кам'яної брили. А оскільки дисипативні процеси, розсіювання є, по суті, макроскопічними проявами хаосу, остільки хаос на мікрорівні - це не чинник руйнування, а сила, що виводить на атрактор, на тенденцію самоструктурування нелінійного середовища” [8, с.9].

З позицій синергетики структурогенез, соціальні зміни в системах відбуваються в ситуації максимальної нестійкості. До того ж поняття нестійкості (або нестабільності) у такій концепції втрачає негативний відтінок. І дійсно, можна погодитись з думкою І. Пригожина, що “нестійкість може виступати умовою стабільного і динамічного розвитку. Тільки системи далекі від рівноваги... здатні спонтанно організовувати себе і розвиватися.... Тому, без нестійкості немає розвитку” [9, р.397-398]. І далі ця думка розвивається таким чином: “Якщо система структурно стійка відносно вторгнення нових одиниць,

новий режим функціонування не встановлюється... нові одиниці (“інноватори”) гинуть” [7, с. 251]. Такий підхід реконструює природу соціальних макрозрушень у перехідний період. Припускається, що сильна нестійкість притаманна не всій системі, а локалізована в частині, яка забезпечує саморозвиток. З позиції нелінійної термодинаміки стійкості стаціонарного стану системи можуть загрозувати тільки стадії, що містять автокаталітичні петлі (де продукт реакції бере участь у синтезі самого себе). Такі стадії (у мові соціальної філософії - структурні зрушення макрорівня) індукуються організацією (тобто недоліками управління, регулювання соціальних процесів), бо саме вона (організація) через автокаталітичність здатна періодично бути нерівноважною, нестійкою. Звідси постає зовні парадоксальний висновок про те, що “світ стоїть на упорядковуючій організації, яка порушується... самою упорядковуючою організацією” [10,с. 74-75]. Це в свою чергу передбачає будь-які організації (реорганізації), які проводяться в суспільстві і які, як видно з викладеного вище, мають властивість амбівалентності, тобто здатність як упорядковувати, так і посилювати хаос, повинні проходити ретельну різнобічну експертизу. Така експертиза повинна ставити жорсткий заслін будь-яким волонтаристським втручанням у живу тканину соціуму, прожектерству, які ведуть не до підвищення “здорової” стійкості соціальної системи, а до підсилення в ній “дурної” нестійкості: дисгармонійних тенденцій, диспропорцій, виникнення суб'єктивних протиріч, конфліктів.

Центральне місце в теорії динамічних систем, яка останнім часом все ширше використовується під час аналізу соціальних і політичних процесів, у тому числі й у перехідний період, посідають категорії “атрактор” і “біфуркація”.

Під атрактором (від латинського - *attractio* тяжіння) у літературі, присвяченій системам, що самоорганізуються, розуміється, як правило, діяльність, що спрямовує розвиток системи певною траєкторією (“тимчасової

послідовності”) у фазовому просторі. Водночас атрактори не є силами в класичному значенні цього слова, тому що їхня дія поширюється на систему в цілому і ця дія, яка змінює динамічні якості системи, поширюється за межі конкретного положення вказаної системи. При виході системи з міри певних порогових величин, вона з одного набору атракторів переключається на інший, тобто входить у новий динамічний режим. У точці переходу від одного динамічного режиму на інший відбувається біфуркація [11, с.26].

Один з найвидатніших фахівців з цієї проблеми, автор книги “Сторіччя біфуркації” Е. Ласло [12], під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску та напруги. Під впливом цих чинників системи переходять від динамічного режиму одного набору атракторів, звичайно більш стійких і простих, до динамічного режиму набору більш складних і “хаотичних” атракторів.

Процес біфуркації, підкреслює Е. Ласло, показує, що“... коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у фазу хаосу - не обов'язково фатального для неї: це може бути і прелюдією до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовим і післякризовим порядком ніколи не буває лінійним - це не відношення просто причини та наслідку. Розвиток нерівноважних систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним” [11, с.27].

Розгортаючи далі свою концепцію, Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні і політичні системи сучасності складні та нестабільні і шляхи їхнього розвитку повинні рано чи пізно біфуркувати. До того ж, біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше та розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових, граничних значень своєї стабільності, тобто ведуть “небезпечний

спосіб життя”. Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути декілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних або невдало застосовуваних технічних нововведень, які Е.Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні та зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) - це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть викликати різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої кризи, що призводить до Е-біфуркації. У ХХ сторіччі людство пережило дві найбільші вільні біфуркації, перша з яких була викликана “деколонізацією” країн Азії, Африки і Латинської Америки, а друга - політикою “гласності” М. Горбачова.

Такі положення, підходи до динаміки соціальних процесів у перехідний період в свою чергу, на думку автора, можуть бути доповнені, уточнені, конкретизовані з позиції теорії соціальних протиріч.

Самоорганізаційний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком, а соціальні системи належать саме до таких утворень, дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У цьому гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур та еволюції (перебудови, добудови, об'єднання, розпаду і т.ін.) складних нелінійних систем є “фундаментальна боротьба” або гра двох протилежних початків. “Один із цих початків, - справедливо відзначають ряд дослідників, - чинник найрізноманітнішої природи, що розсіює, розкидає (дифузія, дисперсія, гідродинаміка і т.ін.). А інший початок - робота джерела”, що створює неоднорідності в суцільному середовищі [8, с. 7], тобто стабілізаційний чинник. Стосовно до соціальних систем найважливішим чинником, який розсіює, на думку автора, є соціальні конфлікти, а утворювальним, стабілізаційним чинником розвитку соціумів є соціальна гармонія. У цьому соціальному гомеостазі гармонія (як утворювальний, стабілізаційний початок)

і конфлікт (як дисипативний, руйнівний початок), виступаючи крайніми станами соціальних протиріч, відіграють роль двох своєрідних балансирів, сприятливих для динамічної рівноваги і розвитку суспільства та його суб'єктів. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти (які з позиції синергетики виникають передусім за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики - за рахунок взаємодії внутрішніх взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку предметів, явищ), але самі по собі конфлікти можливі тільки за наявності гармонії, балансира, що врівноважує дії конфліктів. У протилежному разі системи, які борються, взаємно знищують б одна одну, що в кінцевому підсумку призвело б до абсолютного хаосу, до загибелі людської цивілізації. З іншого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б у результаті до закатеніння, застою в суспільному житті, що в свою чергу значило б кінець усякій якісній зміні.

Поєднання самоорганізаційного підходу з теорією соціальних протиріч дозволяє динаміку соціальних систем у перехідний період розуміти як процес, що нерівномірно розвивається в режимі із загостренням, який у свою чергу можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів. У термінології, прийнятій для запропонованої схеми опису, вони можуть бути визначені як добіфуркаційний, біфуркаційний і післябіфуркаційний. Основним поняттям, що дозволяє диференціювати ці етапи, є рівень їх соціальної ентропії, під якою в такому контексті розуміється міра неупорядкованості (міра конфліктності) соціальної системи. На думку автора, рівень соціальної ентропії системи прямо пропорційний її конфліктному (який розсіює) потенціалу і зворотно пропорційний гармонійному (стабілізаційному) потенціалу, тобто цю залежність можна, якщо дещо спростити й абстрагуватися від реальних соціальних процесів, подати у вигляді відношення: $E = f(K_p/G_p)$, де E - рівень соціальної ентропії системи; K_p - конфліктний потенціал системи; G_p - гармонійний потенціал системи.

На початку першого, добіфуркаційного періоду $E \rightarrow 0$ при G_p , що значно перевищує K_p . Це дозволяє гармонійному, стабілізаційному початку локалізувати в хаосі атомізованого соціального простору певну зону і структурувати її. Це - період становлення соціальної системи (соціуму, спільності, групи), який у свою чергу зовсім не виключає високого конфліктного потенціалу між цією соціальною системою та іншими (середовищем). Навпаки, наявність екзогенних конфліктів зменшує ентропію всередині системи, прискорює її структурогенез. По завершенню локалізації і структурогенезу соціальна система існує метастабільно і розвивається відносно повільно. Іншими словами, цей період становить квазістаціонарну стадію, при якій вплив збурення на систему незначний, тому в ній не спостерігається різких якісних змін у структурах.

Однак скільки б не був повільним, еволюційним розвиток системи, у певний тимчасовий інтервал вона досягає стану “зрілості”. На цьому етапі, як доводить концепція самоорганізації, розвиток локалізованих структур стає нестійким до хаотичних флуктуацій на мікрорівні. Ці флуктуації, особливо ті, що виникають у центральній частині структури, здатні “розсинхронізувати” темпи різних соціальних процесів усередині системи, і система починає деградувати, а після цього і розпадатися. Прикладом таких флуктуацій на мікрорівні можуть бути впроваджені у виробництво технічні нововведення, способи організації праці (конвеєрне виробництво), які здатні революціонізувати, “раптово” прискорити темпи економічних процесів, що, за незмінності ритмів та змісту процесів в інших сферах життя суспільства, викликає їх розбалансування, виникнення між ними гострих протиріч, які погрожують завершитися блискавками революції. Особливо небезпечні в цей період будь-які флуктуації у сферах, які безпосередньо визначають рівень життя населення і, головне, сприйняття ним свого рівня життя. На це свого часу звернув увагу ще Ф.Бекон, який стверджував, що “в цивільних справах навіть

зміни до кращого викликають побоювання заколоту”, адже раптові нововведення в суспільстві - одна з причин заколотів [13, с.382, 405].

Якщо протиріччя між різними фрагментами соціальної системи своєчасно не регулюються, а продовжують поглиблюватися, то її структури підходять до порогової зони - біфуркаційного періоду, у якому малі збурення можуть різко зростати, завдяки нелінійному позитивному зворотньому зв'язку. Під впливом цього зв'язку флуктуації починають надшвидко розвиватися в режимі загострення, і система досягає точки біфуркації, у якій ентропія (рівень конфліктності) досягає порогового рівня (G_p стає значно менше K_p при $E \rightarrow \max$), що призводить до руйнування старої системи, створює багатоваріантну можливість її переходу до нового стану. Такі переходи, як відзначає Е. Ласло можуть бути м'якими, якщо перехід відбувається плавно і безперервно; катастрофічними, якщо він відбувається різко та є результатом зростання атрактної напруги; “вибуховими”, якщо він спричиняється факторами раптовими та діючими з розривом безперервності, коли система вихоплюється з одного режиму і вводиться в інший [11, с.27]. Саме до такого режиму переходу можна віднести події, що призвели до краху комуністичних режимів у 1989 році у Східній Європі і початку їхньої трансформації важким шляхом посттоталітаризму.

Третій, післябіфуркаційний період розвитку соціальної системи характеризується своєю необоротністю, високим рівнем ентропії, дисипацією, наявністю декількох рівноймовірних сценаріїв розвитку. Той з них, яким реально піде соціальна конструкція, практично не прогнозується і може залежати від випадкових незначних флуктуацій.

Отже, як гармонія (стабілізаційний чинник), так і конфлікт (дисипативний чинник) є невід'ємними складовими соціального життя. І якщо в добіфуркаційний період соціальна ентропія, у зв'язку з домінуванням гармонійних тенденцій у системі, присутня в не небезпечній для існуючого

порядку формі, то в біфуркаційний період вона досягає порогового рівня і шляхом деструктивних конфліктів руйнує застарілі структури, а з допомогою конструктивних конфліктів створює передумови для подальшого структурогенезу. Однак такий сценарій розвитку соціальних систем не завжди є фатальним. Соціальні суб'єкти, як правило, мають можливість підтримувати гомеостазис системи шляхом безперервної модернізації політичної, економічної та інших структур суспільства, не допускаючи розбалансування темпів їхнього розвитку і виникнення між ними глибоких протиріч, що дозволяє підтримувати рівень ентропії (конфліктності) у допустимих межах і уникати біфуркаційного вибуху. Така технологія, яка є шляхом попереджуваних реформ і створення дійових механізмів регулювання соціальних протиріч, що гармонізують соціальні стосунки за допомогою консенсусів у світлі пропонованого теоретичного підходу, становить оптимальний варіант розвитку для будь-якої соціальної системи, тому що пряме зіткнення класів, етносів і т.ін. у соціумі неминуче втягує його в режим надшвидкого (революційного) розвитку, що закінчується точкою біфуркації.

Екстраполюючи ці міркування і висновки на рівень макро- та мікро- процесів у перехідний період розвитку соціальних систем посттоталітарного типу, можна констатувати, що перехідний період - це просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, у ході якого один його тип організації трансформується в інший за допомогою комплексу деструктивно-конструктивних конфліктів. Тут під соціальним конфліктом розуміємо стан крайнього загострення протиріч у соціальній системі, що виступає засобом їхнього розв'язання і трансформації соціальної системи в новий якісний стан. Іншими словами, конфлікт може розумітися як специфічний катарсис структури соціальної системи, системи комунікації суб'єктів від дисгармонійних тенденцій, стримувальних факторів, які перешкоджають її подальшому розвитку, адаптуванню до різко змінених

екзогенних або ендогенних умов, і які, як правило, не можуть бути усунені з гармонійного (рівноважного, статичного) стану системи. Такі деструктивно-конструктивні конфлікти є закономірними соціальними явищами, які відбивають у своїй сутності процес переходу кількісних змін у структурі соціуму, у системі комунікації в якісні по досягненню певного для цієї структури, системи порогового рівня, що визначається ентропійною стійкістю соціальної структури для внутрішнього чи зовнішнього тиску або граничним співвідношенням потенціалів суб'єктів соціуму, які взаємодіють.

Змістом соціальних змін у перехідний період розвитку соціуму є складне переплетіння двох взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик соціальної системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової соціальної системи. Логічно також припустити, що сутність соціальних процесів у перехідний період полягає в різкій зміні потенціалів суб'єктів системи, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію, рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, отримують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості.

Література

1. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении: Пер. с англ. / Общ. ред. Д.И. Чеснокова / Г. Беккер, А. Босков.— М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. —895 с.

2. Thomas W.I. For Social Origins. – Boston, 1909. – P.16-21.
3. Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука: В 2-х кн./ Отдел. эконом. АН СССР. Инст. экономики АН СССР / А. А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. –303 с.
4. Кризис // Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. –М.: Сов.энциклопедия, 1984. –1600 с.
5. Parsons, T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, N. Y.: Englewood Cliffs. Prentice Hall, 1966. –P. 39-57.
6. Современная социологическая теория. – Новосибирск: Наука, 1995. – 296 с.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ / Общ. ред. В.И. Аршинова и др. / И. Пригожин, И. Стенгерс. –М: Прогресс, 1986. – 431 с.
8. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. –1992. – №1 2. – С. 3-20.
9. Prigogine I. The Philosophy of Instability // Futures. – August. – 1989. P. – 397-398.
10. Ильин В.В., Панарин А.С. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
11. Ласло Э. Рождение слова – науки – эпохи / Э. Ласло // Полис. – 1993. – №2. – С.25-30.
12. Laszlo E. The Age of Bifurcation. – N.Y. – L.: Gordon and Breach, 1991.
13. Бэкон Ф. Сочинения: Пер. с англ.: В 2 т./АН СССР. Ин-т философии / Ф. Бэкон. – М.: Мысль, 1971-1972. – Т.2. – 585 с.